

Forskning utan gränser?

Den svenska Antarktisexpeditionen 1901–1903

Lisbeth Lewander, fil.lic., genusvetenskap

Frågan om hur gränser dras mellan önskvärd och icke önskvärd forskning är ständigt lika aktuell. Politiska och ekonomiska hänsynstaganden görs mer ofta än sällan men betydelsen av personliga motiv i forskningspolitiska sammanhang bör heller inte underskattas. Att under det sena 1800-talet överhuvudtaget planera för en övervintring i ännu otrampade områden med extrem kyla på andra sidan jordklotet krävde ett hårt arbete för att överskrida både fysiska och imaginära gränser uppställda av inflytelserika personer. Denna artikel handlar om hur en ung forskare, sedermera rektor vid Göteborgs handelshögskola, vid planläggningen av den första svenska expeditionen till Antarktis mötte en rad hinder i en tid då vetenskapliga framsteg i övrigt hyllades.

Sverige under början av 1900-talet presenterades ofta som en modern nation med intresse för vetenskap och tekniska landvinningar. I synnerhet hade polarforskningen i Arktis och upptäckten av Nordostpassagen bidragit till ett gott rykte utomlands. Det var allmänt accepterat att forskningen bestod av såväl kartläggning av nya landområden och fotarbete inför framtida landanspråk, som sökande efter naturresurser samtidigt med insamlande av data av allehanda slag.

Den Kungliga svenska vetenskapsakademien var den centrala instansen för arbetet med officiellt sanktionerade polarexpeditioner. Goda vitsord från akademien underlättade också stöd från privata sponsorer.

Vid ett internationellt forskarmöte i London 1898 hade forskarna avhandlat frågor om det ännu helt outforskade södra polarområdet, Antarktis. Några år senare for inte mindre än sex expeditioner från olika länder iväg för att bedriva vetenskaplig forskning i Antarktis. Dock hade Adolf Nordenskiöld redan 1889 haft planer på att i samarbete med Australien genomföra en expedition till området, men dessa fick av flera olika skäl skrinläggas. Istället skulle det bli systersonen, Otto Nordenskiöld, som

skulle planera och genomföra den första stora svenska expeditionen till Antarktis 1901–1903. Utforskningen av Antarktis presenterades i termer av vikten av att få veta mer om den okända kontinenten i de flesta avseenden såsom klimat, isförhållanden, geologi och geografi.

Enligt beräkningarna skulle hela expeditionen genomföras till en kostnad av ca 215 000 svenska riksdaler; den erfarne polarforskaren Alfred Gabriel Nathorst hade hjälpt Nordenskjöld med kalkylerna. Efter det att Nordenskjöld lyckats få sponsorer, bidragsgivare och kreditorer att tillhandahålla merparten av summan så fattades fortfarande medel. En ansökan om 35 000 sändes till Hans Majestät Konungen, Oskar II, men före beslut från konungens sida krävdes ett utlåtande från den Kungliga svenska vetenskapsakademien om expeditionens vetenskapliga värde. Till allmän förvåning innehöll Kommitténs rapport en mängd starkt negativt hållna kommentarer och ansökan om statsanslag avlogs. Istället för det som var tänkt att bli en officiell statsunderstödd svensk expedition till de södra polarområdena förvandlades Nordenskjöldexpeditionen till ett privat äventyr.

Nordenskjölds planering

Av mina källor framgår inte exakt när Otto Nordenskjöld verkligen fattade beslutet att påbörja arbetet med att planera expeditionen. Ett flertal utkast till expeditionsplaner visar emellertid alla de alternativ som Nordenskjöld hade att ta ställning till ifråga om forskningsinriktning och var forskningen skulle bedrivas. Till exempel var det oklart om Nordenskjöld skulle samarbeta med Chile eller Argentina – trots hans tidigare samarbete med Chile valdes Argentina som också erbjöd sig att tillhandahålla en del förnödenheter åt expeditionen. Han visste inte heller om expeditionen skulle genomföras under en kortare sommarsäsong eller under en tvåårsperiod. Vidare var de vetenskapliga uppdragen inledningsvis tämligen vagt formulerade vilket medförde att det in i det sista var oklart vilka vetenskapsmän som var lämpade att delta i expeditionen. Av arkivmaterialet framgår också att det inte fanns så många personer att välja på! När Nordenskjöld i januari 1900 presenterade sin slutliga plan för Svenska sällskapet för antropologi och geografi så presenterade han expeditionen inte bara såsom en tilldragelse av vikt för vetenskapen utan också som en nationell händelse. På vilket sätt specificerades inte, men kanske säger det lite om förgivettagandet att vetenskap och teknik vid denna tid direkt sågs bidra till nationsbygget?

Nordenskjöld hade fått stöd för sina planer från inflytelserika vetenskapliga organ i Storbritannien och Tyskland och en hel del materiellt stöd från olika firmor i Sverige. Krediter hade erhållits från bankirerna Ekman i utbyte mot löften om att göra studier gällande framtida säl och valfångst – redan från början fanns således vissa kommersiella inslag i expeditionen vilket också bekräftades av Nordenskjölds val av kapten, den i Norden välkände fångstkaptenen Carl Anton Larsen.

Att Nordenskjöld hade förväntat sig visst stöd från statsmakterna framgick bland annat av att han lät trycka upp brevpapper på olika språk med ”den svenska sydpolsexpeditionen” i brevhuvudet. Vidare korresponderade Nordenskjöld med sin far och uttryckte i ett brev sin stora sorg och förvåning över att statsmakterna sagt nej till hans begäran. Han förlorade inte enbart 35 000 kronor utan också stödet från andra tänkbara sponsorer samt sannolikt viss prestige, tillsammans med handfast hjälp, i de länder som skulle besökas på vägen till Antarktis. Under stora vändor hyrde Nordenskjöld kort före sin egen avfärd ut sitt fartyg till den svenska gradmätningsexpeditionen (sommaren 1901). På väg hem från arktiska farvatten försenades fartyget och fick dessutom undergå stora reparationer vilket medförde en försenad avfärd från Göteborg. Detta påverkade både vetenskapsmännens arbete och fångstmännens uppgifter eftersom båda kategorierna var beroende av att kunna arbeta effektivt under den korta sydsommaren. Fångstsäsongen varade inte hur länge som helst och ju senare denna påbörjades desto mer tid förlorade också vetenskapsmännen. I synnerhet den grupp som skulle forska ombord från fartyget. Fångstverksamheten hade bara omnämnts med några få meningar i planen för expeditionen men var betydelsefull för samtliga ombordanställda. Både kapten, fångstmän, sjömän och vetenskapsmän var garanterade en viss andel av sin lön beroende på intäkterna från fångsten.

Rapporten från vetenskapsakademien

Tre män fick uppdraget att bedöma Nordenskjölds expeditionsplaner samt ge sina rekommendationer för kommande beslut av Hans Majestät Konungen. Zoologen Hjalmar Theel, geologen/paleontologen Alfred G Nathorst och astronomen Bernard Hesselberg.

I ett introducerade avsnitt ger männen i kommittén en beskrivning av Nordenskjölds planer därefter kommer en rad argument mot expeditionens genomförande. Argumenten är av intresse eftersom de visar på vad

för slags gränser som ansågs lämpliga att dra i den offentliga debatten gällande en viktig vetenskaplig tilldragelse i det nyindustrialiserade Sverige.

Kommitténs starkaste invändning mot expedition gäller den svaga ekonomin. Trots att Nathorst själv hade varit behjälplig med att ta fram kalkyler anses de vara orealistiska i jämförelse med dito tyska och brittiska. Vidare ses det starka beroendet av medel från privata sponsorer såsom mycket olämpligt. Kommittén hänvisar också till risken för att kostnadsökningar i Argentina skulle drabba expeditionen och slutligen hävdas att Nordenskiöld har missbedömt kostnaderna för att genomföra forskning i det södra polarområdet. Kommittén ansåg sammanfattningsvis att den svaga ekonomin skulle äventyra såväl de vetenskapliga uppdragen som manskapets säkerhet.

Kommittén gjorde också flera jämförelser mellan Otto Nordenskiöld och hans morbror Adolf Nordenskiöld och budskapet var tydligt – den äldre släktingen var i alla avseende överlägsen. Otto Nordenskiölds planerade expedition jämfördes också indirekt med en mycket olycksdrabbad expedition till Arktis under ledning av Johan Alfred Björling 1892, på vilken samtliga deltagare omkom. Allmänt hållna farhågor om isnavigering, skeppsbrott och risken för att svenska staten skulle behöva organisera dyra räddningsexpeditioner nämns också.

En annan invändning gällde Nordenskiölds påstådda brister på förmåga till ledarskap och hans ungdom. Kommittén uttryckte också tveksamheter kring Nordenskiölds prioritering av forskningsuppgifter – även om Nathorst till viss del uppskattade studier av klimat och magnetfält (som enligt Nordenskiöld skulle utföras på vinterstationen) så ansåg Nathorst denna forskning vara av begränsat värde. Istället anklagades Nordenskiöld för att enbart vilja göra geografiska upptäckter. Dessutom meddelade kommittén att samarbetet med andra polarnationer inte framstod som särskilt angeläget, tidpunkten för en expedition till Antarktis sågs därmed vara av mindre vikt. Ett sista argument för ett avslag på Nordenskiölds ansökan om pengar handlade om det olämpliga i att bidra till massutrotning av däggdjur i Antarktis.

Den gränslösa forskningen?

För en utomstående betraktare mer än 100 år senare kan flertalet argument i akademiens rapport te sig en smula märkliga. Jämförelsen mellan Nordenskiölds expedition och de tyska och brittiska expeditionerna var

tämligen irrelevanta eftersom det inte utan svårigheter går att jämföra vare sig expeditionernas storlek, rutter, tidsomfång, uppdrag eller graden av officiell medverkan. Ifråga om de privata sponsorererna hade tidigare svenska expeditioner till Arktis varit starkt beroende av givmilda köpmän, bankirer med flera individer i både Stockholm och Göteborg. Och kostnadsökningar i andra länder var sannolikt en ständig osäkerhetsfaktor för vilken expedition som helst, liksom riskerna vid isnavigering. Och var liknelsen med tidigare olycksdrabbade expeditioner särskilt rättvis? Kommittén ignorerade helt Nordenskjölds tidigare erfarenheter av expeditioner långt utanför Sveriges gränser. Kommitténs ljumma inställning till samarbetet med andra polarnationer var också anmärkningsvärd, i synnerhet som man förringade andra länders forskning. Internationell samverkan som varit något positivt i Arktis föreföll inte lika angeläget i Antarktis. Kommittén sista argument om massutrotning var också synnerligen förhastat – visserligen hade Nordenskjöld i sin presentationen av expeditionsplanerna berört utsikterna till fångst men någon massutrotning var vare sig planerad eller möjlig, givet den utrustning som medfördes. Uttalandet kan delvis ses mot bakgrund av att vissa valarter var hotade i Arktis och att Nathorst själv var engagerad i djurskyddsfrågor men som kuriosa kan också nämnas att samme Nathorst ett decennium senare var involverad i planerna på ett svenskt valfångstkonsortium i Antarktis, i samverkan med briter och norrmän!

Efter det att rapporten från vetenskapsakademien blev offentliggjord utbröt en livlig debatt i Stockholms dagspress. Några vetenskapsmän hävdade anonymt att akademien missbrukade sin makt och auktoritet. Åtskilliga andra osignerade artiklar publicerades som gav sitt stöd till Nordenskjöld där det hävdades att argumentationen från akademiens sida var dålig och att expeditionen var förtjänt av ett bättre öde. Man menade att Akademien hade utövat repression mot ett vetenskapligt företag av andra skäl än vad som angavs i rapporten, skäl som varit obekväma för akademien eller för någon av dess medlemmar. En son till Otto Nordenskjöld nämner i sin bok från 1991 att det fanns spekulationer om att Nathorst själv hade för avsikt att leda den första svenska vetenskapliga expeditionen till Antarktis. Om så var fallet kan ju den omedelbara avsikten från kommitténs sida ha varit att försöka stoppa expeditionen av uteslutande prestigemässiga skäl.

Otto Nordenskjölds expedition till Antarktis kom att uppmärksammas av media både i Sverige och utomlands – inte i förstone för dess vetenskap-

liga bragder utan för att expeditionsmedlemmarna helt ofrivilligt tvingades övervintra ett år extra under svåra förhållanden. Fartyget *Antarctic* förliste och skruvades ner av isen. Efter umbäranden i stenhyddor och med en spartansk kosthållning på bland annat pingviner räddades expeditionens deltagare under dramatiska former av argentinska flottan och även delar av de vetenskapliga samlingarna kunde räddas. Dock bör framhållas att publiciteten i svensk media i stort sett ombesörjdes av några av expeditionsmedlemmarna. De stora officiella hyllningarna av det slag som hade mött tidigare svenska upptäckare som Sven Hedin och Adolf Nordenskiöld uteblev.

När Nordenskiölds expeditionen inte hade hörts av i april 1903 organiserades en svensk, officiell räddningsexpedition under ledning av Olof Gyldén. I egenskap av polarfarare var det nu Nathorst som intog en ledande roll i att organisera densamma och han försatt inte tillfället att deklarera att han inledningsvis hade motsatt sig expeditionen. Och att han fortfarande stod fast vid att beslutet om att inte tilldela statsanslag hade varit korrekt. Den svenska räddningsexpeditionen nådde fram först efter den argentinska och den svenska pressen valde att inte alls uppmärksamma Gyldén-expeditionens vedermödor. Istället uppstod en mediadebatt om varför räddningsexpeditionen avstod från att hämta hem de delar av Nordenskiölds vetenskapliga samlingar som hade blivit lämnade på Falklandsöarna.

Vi kommer aldrig fullt ut att få veta varför statsmakterna kom att avstå från att stödja den svenska Antarktiskforskningen anno 1901. Helt klart är dock att Otto Nordenskiöld framställdes som ovärdig att bli den förste svenske forskaren i det södra polarområdet. Därmed hade en tydlig gräns dragits mot det som tidigare hade varit önskvärt vid forskning i Arktis – ungdom, sponsorer, internationellt samarbete. Kommersiellt intressant forskning och geografiska upptäckter förklarades istället såsom inte önskvärt, ja rent av undermåligt, när det handlade om Nordenskiölds planer i Antarktis. Trots statsmakternas avslag genomförde emellertid Nordenskiöld sitt forskningsföretag. Och genom att på detta sätt överskrida de utstakade gränserna kom resan med *Antartic* att resultera i och förebåda ett antal mycket värdefulla forskningsresultat inom geologi, glaciologi och meteorologi. Att expeditionen också kom att lägga grunden för det som skulle bli industriell valfångst i stor skala var det väl ingen utom möjligen kapten Larsen som kunde förutse fullt ut.